

Звіт

За підсумками обстеження оселищ лучно-степових ділянок сайту Смарагдової мережі «Холодний Яр» в рамках проєкту «Степ – природний та культурний скарб Смарагдової мережі».

Виконав: Сергій Панченко, д.б.н., доцент

Вступ.

Сайт Смарагдової мережі «Холодний Яр» розташований у Черкаському районі Черкаської області і включає еродоване плато, оточене вигином річки Тясмин між селами Лубенці, Мельники, Медведівка, Голоківка, Грушківка та Жаботин. Ключовою природно-заповідною територією є Національний природний парк «Холодний Яр». Більшу частину площі Парку (понад 95%) займають грабово-дубові ліси асоціації *Galeobdolo lutei-Carpinetum*. У вологих пониженнях, по дну заболочених балок трапляються фрагменти вільхових лісів асоціації *Ribo nigri-Alnetum*, по берегах ставків – вербові ліси *Aristolochio-Salicetum albae* і чагарники верб *Salicetum triandrae* та *Salicetum cinereae*. Провідною асоціацією в лісах є *Galeobdolo lutei-Carpinetum*, її частку оцінюють до 95% у лісах з природним складом деревостану (Лаврінченко, Куземко, 2025). Загалом ліси з природним складом деревостану (з переважанням аборигенних порід) становлять 88,6% площі НПП. Ще 9,7 % займають насадження з переважанням інтродуцентів, здебільшого *Robinia pseudoacacia* (Кученко, Тестов, 2025). (Лаврінченко, Куземко, 2025). Отже, в межах НПП «Холодний Яр» переважає лісова рослинність, адже до складу увійшли землі держлісфонду. Серед лісів трапляються ділянки узлісь, де знаходять своє місцезростання окремі степові рослини (Якушенко, Панченко, 2026).

Водночас, науковці проєктували НПП «Холодний Яр» в більш широких межах і в його складі мали б бути лучно-степові ділянки. Цю, проєктовану частину склали землі тепер території Смарагдової мережі «Холодний Яр». За схемою геоботанічного районування, вона відноситься до Центрального Правобережнопридніпровського округу грабово-дубових, дубових лісів та лучних степів, Східноєвропейської лісостепової провінції дубових лісів, остепнених луків та лучних степів Української лісостепової підпровінції (Національний атлас, 2007). Тому тут можуть зростати типові степи. Варто звернути увагу, що археологічними дослідженнями, в добу скіфів, коли було засноване Мотронинське городище, на плато панувала степова рослинність (Могилов, Панченко, 2022).

Таким чином, постає питання пошуків ділянок прадавніх степів як на території НПП «Холодний Яр», так і на більшій території – сайту Смарагдової мережі «Холодний Яр». В межах НПП це дозволить зберегти такі ділянки від заліснення, а в межах осередку Смарагдової мережі – визначитися із основними напрямками менеджменту наявних лучно-степових оселищ. В обох випадках це дозволить ліквідувати прогалини в наших знаннях про цю територію. Отже, метою є проведення попередніх досліджень лучно-степових ділянок, започаткування складання карти перспективних для запровадження менеджменту з метою збереження та відтворення їх біорізноманіття. Під час виконання досліджень вирішувалися наступні задачі: 1. Спланувати роботу так щоб залучити якомога ширше громадськість; 2. Провести опис рослинності ділянок; 3. Взяти ґрунтові проби; 4. Запропонувати заходи для управління лучно-степовими ділянками в залежності від стану їх збереженості, встановленого заповідного режиму та використання.

Методика та матеріали досліджень.

Польові дослідження проведені в другій та третій декадах квітня 2026 року. Квітень виявився найбільш холодним за останні 20 років метеоспостережень, тому розвиток рослин затримався й виконати повноцінні описи для встановлення видового складу рослин не вдалося, як це передбачалося в спеціально розроблених бланках.

Бланк опису для потреб картування оселищ сайту Смарагдової мережі Холодний яр

Урочище _____

Координати: широта __,____; довгота __,_____

Рельєф: плато, дно балки чи яру, схил, експозиція схилу (північна, східна, південна, західна), інше:

Дерева			Чагарники		
Порода	Висота	Зімкнутість крон	Порода	Висота	Зімкнутість крон
Під'ярус 1					
Разом			Разом		

Домінанти ярусу трав	Проективне покриття, %	Рідкісні види	Чисельність

Антропогенний вплив (сміття, порушення нагрунтового покриття, дороги, вирубки, інше:

_____).

Особливі об'єкти (гнізда птахів, старі дуплисті дерева, джерела, галявини) та інші примітні об'єкти:

Сліди життєдіяльності тварин:

Використання _____

Стан оселища _____

Репрезентативність _____

Бланк заповнив: ПІБ _____, " " _____ 20__ р.

Не забудьте зробити фото! / Номери знімків:

В організаційному відношенні дослідження проведено в форматі пізнавальної екскурсії із учнями Голоківського закладу загальної середньої освіти (ЗЗСО), наукової резиденції із залученням учнів Медведівського ЗЗСО та науковців, а також біологічної школи студентів ЧНУ ім. Богдана Хмельницького та КНУ ім. Тараса Шевченка. Тому такі дослідження передбачали ввідні інструктажі, лекторій та попередні консультації з метою роз'яснення мети, завдань досліджень та освоєння ключових знань та навичок відбору зразків та їх опрацювання.

Ділянки для досліджень обиралися завчасно так, щоб охопити якнайповніше різні ділянки території Смарагдової мережі Холодний Яр, а саме окол. Сіл Голоківка, Мельники, Грушківка, Лубенці. Методологія полягала в тому, що обиралися типові ділянки з трав'яною рослинністю й з атмосферним зволоженням, тобто розташовані на позитивних елементах рельєфу. Далі відбувався пошук характерних для лучно-степових ділянок видів. На завершальному етапі відбирали зразок ґрунту й перевіряли на ознаки гумусованості, що б вказувало на вираженість дернового процесу ґрунтоутворення, властивого саме лучно-степовим оселищам. Також проведено спостереження під деревостанами, де висока ймовірність поширення степів у минулому. Ґрунтові зразки відбирали стаканчиковим буром в кожному десятисантиметровому шарі й з метою порівняння виготовляли репліки за загальноприйнятою методикою (Дослідницька..., 2008), адаптованою для формування демонстраційних колекцій.

Всього обстежено 10 ділянок. Спостереження за рослинами викладено для загального огляду на платформі iNaturalist. Ґрунтові проби оформлені у вигляді апікацій і зберігаються у наукових фондах НПП «Холодний Яр».

Результати досліджень.

Еталонною ділянкою лучно-степового оселища з-поміж досліджених слід вважати схили давнього кургану на окол. м. Кам'янка (рис. 1), який є пам'яткою археології. Відомо, що давні кургани є рефугіумами степової флори. В нашому випадку безпосередньо на кургані відмічені горицвіт весняний, залізняк бульбистий, гіацинтик білий, молочай степовий, гадюча цибулька занедбана, анемона дібровна, різак звичайний та ін. Охоронна зона кургану була розорана. Біля її краю відібрали ґрунтовий зразок, який виявився глибоко гумусованим керном до глибини 90 см.

Досліджено ділянки поблизу Мотронинського городища в надії виявити ознаки колись представлених тут степів. В грабово-ясеново-дубових лісах представлені лише ґрунти з підзолистим типом ґрунтоутворення, які мають гумусований лише верхній 0-10 см шар за рахунок розкладання листової підстилки. Ніяких ознак, що тут були лучно-степові ділянки не виявлено (рис. 2). Подібна картина спостерігається й на краю лісового масиву біля с. Мельники (рис. 8 та 9). Варто зазначити, що в лісах на краю села все ж гумусований горизонт більш виражений, що може вказувати на наявність рекреаційного та пасовищного навантаження в минулому. Загалом же на усіх трьох досліджених лісових ділянках стан рослинного покриву та ґрунту відповідає загальним уявленням про лісові ґрунти. Тому стверджувати, що довкола Мотронинського городища чи по околицях с. Мельники була в минулому лучно-степова рослинність не можемо.

Вздовж екологічної стежки «Стежками Максима Залізняка» є лучно-степова ділянка з доволі різноманітним видовим складом рослин, серед яких властиві степам ластовень лікарський, в'язіль барвистий, пахучка звичайна тощо. Однак ґрунтовий керн показав малопотужний гумусовий горизонт із різким переходом до материнської породи (рис. 4). Таким чином ця лучно-степова ділянка є вторинною, післялісовою. Уважний огляд місцевості показав, що тут старий переліг, який, однак, не поширюється на схилі ділянки, які, найвірогідніше використовувалися в якості пасовищ, а тапер заростають деревами та чагарниками.

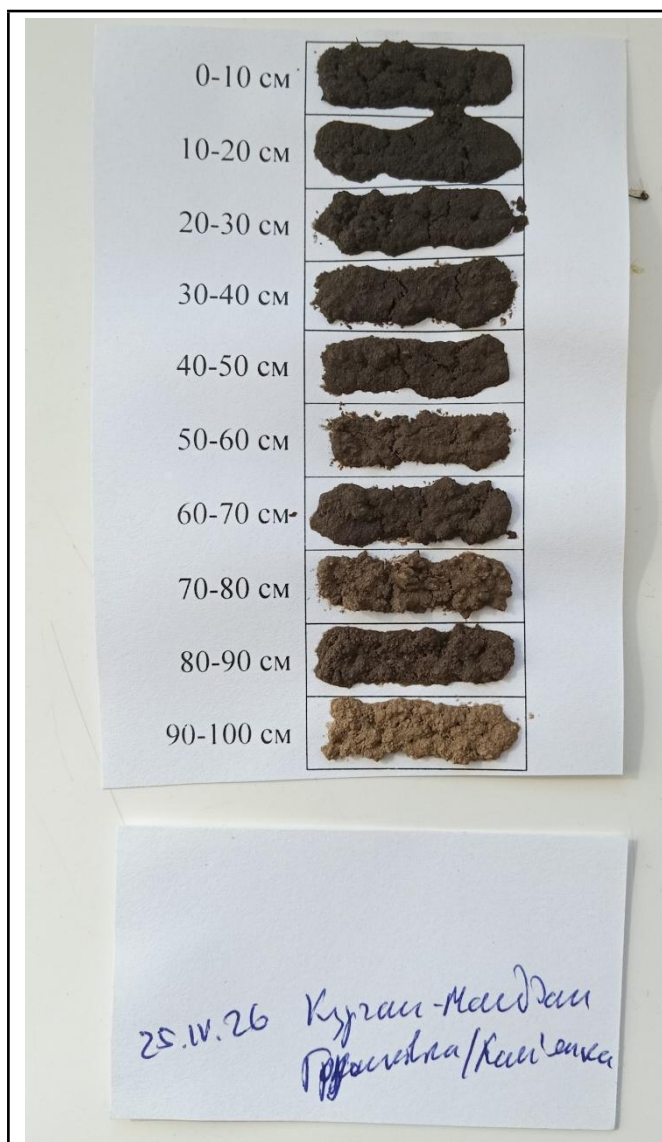
По узліссях рослини притаманні лучно-степовим ділянкам збереглися, але фрагментарно. Одне з таких місць – місце останнього бою Василя Чучупака. Навколо нього викошується й тут представлені костриця валіська, осока рання, живучка женецька, самосил звичайний, очиток великий, гадюча цибулька занедбана. Профіль ґрунту тут не відбирали, керуючись оглядом відслонень вздовж дороги. Гумусований горизонт ледве сягає 30 см і, навіть з урахуванням того, що ґрунт міг виявитися змитим, про повноцінний чорноземний ґрунт мова не йде. Описана лука – вторинна післялісова.

На рисунку 7 представлено найбільш гумусований зразок ґрунту з території Мотронинського городища. Відібрано його на полі, яке розташоване безпосередньо біля монастиря. Тут ще на початку ХХ ст. було давнє козацьке кладовище, вкрите лучно-трав'яною рослинністю. Звісно, що на полі не могли вижити характерні для степу рослини, але ґрунт зберіг риси, які набув в ході дернового процесу ґрунтоутворення. Та все ж цей ґрунт не можемо вважати чорноземним, адже він має малопотужний гумусовий горизонт, до того ж з відносно низьким вмістом органічної речовини. Про це свідчить малоінтенсивний темний колір.

Закрайки всіх полів на Холодноярському плато теж не показали наявності характерних видів рослин для лучно-степових ділянок, ґрунтові проби не підтвердили наявності чорноземних ґрунтів. (рис. 3 та 5). Власне, ґрунтові профілі не було особливого сенсу відбирати, бо бурий колір ріллі на полях на це вказував.

Найбільш багата у флористичному відношенні виявилася балка на захід від с. Голоківка. Тут відмічені зірочки червонясті та гадюча цибулька занедбана – типові для лучно-степових ділянок весняні ефемероїди. Також відмічені полуниці, буквиця лікарська, миколайчики польові, різак звичайний та ін. властиві лучно-степовим ділянкам рослини. Щоправда ґрунтова проба також показала вторинний характер цих лучно-степових ділянок. Ґрунт виявився малогумусованим на незначну глибину. Попри це ділянка є перспективною для збереження лучно-степових оселищ. Основними загрозами є поширення інвазійних видів рослин (ваточника сирійського та клена ясенolistого), а також заростання деревами та чагарниками за відсутності випасу та сінокосіння.

На виходах пісків по схилах ярів і плато трапляються псамофітні (розташовані на пісках) луки. Одну з них обстежили неподалік с. Мельники вздовж екологічної стежки «Цікаво про ліс». Вона сформувалася на узліссі на місці лісових культур, які загинули. Серед рослин – льонолистник розлогий, смілка клейка, цмин пісковий, материнка звичайна. В ґрунтовому покриві малогумусний дерновий ґрунт легкого механічного складу. Ділянка має певну природоохоронну цінність, але виникла в результаті видобутку піску для господарських потреб мешканцями с. Мельники.

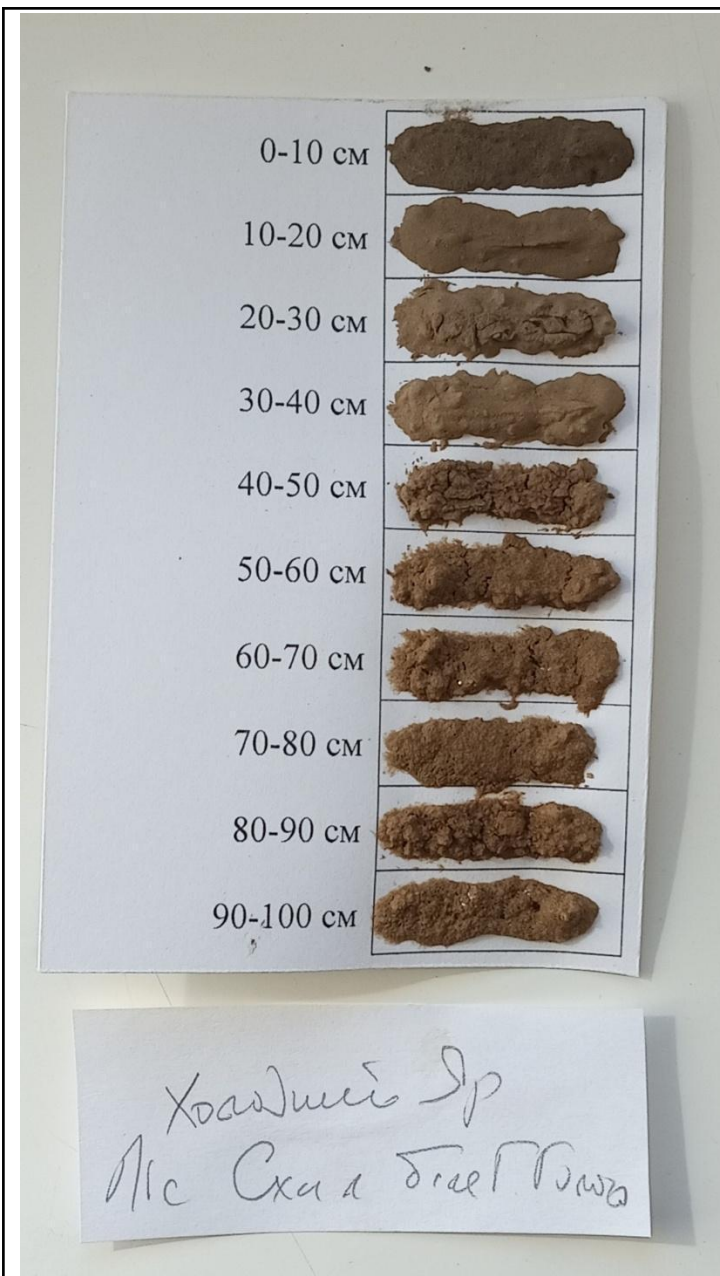

Місцезнаходження та загальний опис. Околиці м. Кам'янка. За охоронною зоною археологічної пам'ятки «Курган-Майдан». Однорічний переліг. Плато. Стан оселища незадовільний – незаконно розорана ділянка. Модельна ділянка ґрунту, властивого первинним степам.

Характер рослинного покриву. На самому кургані представлено реліктова степова рослинність. Відмічені горицвіт весняний, залізняк бульбистий, гіацинтик блідий, молочай степовий, гадюча цибулька занедбана, анемона дібровна, різак звичайний та ін. Видовий склад та структура угруповання можуть розглядатися як еталонна.

Особливості ґрунту. За механічним складом глинистий. Верхні горизонти до 30 см глибиною має сліди обробітку, що виражається у порушенні зернистої культури. Корені рослин в шарі 0-10 см. Гумусований шар до 90 см. Розглядається як еталон чорноземного ґрунту зпоміж обстежених ділянок.

Рис. 1. Еталонна ділянка за межами охоронної зони пам'ятки археології «Курган-Майдан» на окол. м. Кам'янка

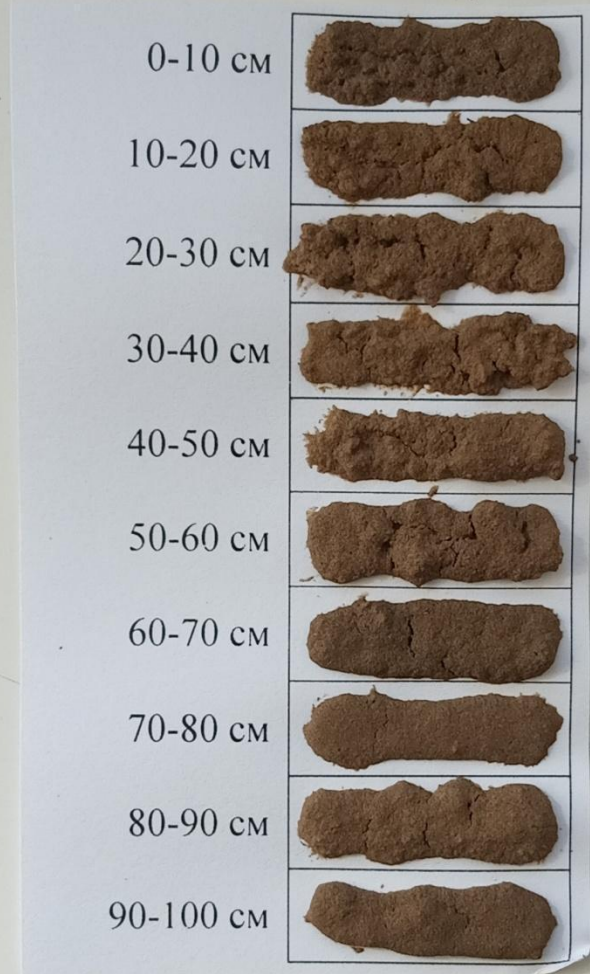
Місцезнаходження та загальний опис.

Пам'ятка природи «Холодний Яр». Схил північної експозиції, нахило 10-20°, середина схилу. Грабово-дубово-ясеновий ліс природного походження з віком деревостану понад 120 років. Територія з високим рівнем заповідності без ознак антропогенного впливу. Не використовується у господарському відношенні. Спостерігаються сліди козуль. Стан оселища відмінний. Репрезентує старі корінні ліси сайту Смарагдової мережі «Холодний Яр».

Характер рослинного покриву. Типове лісове оселище, лучно-степові рослини відсутні.

Особливості ґрунту. За механічним складом глинистий. Вогкий, на глибині понад 50 см спостерігаються карбонатні включення. Корені рослин в шарі 0-10 см. Легко гумусований шар 0-10 см.

Рис. 2. Грабово-ясеново-дубовий ліс на схилах біля Мотронинського городища.

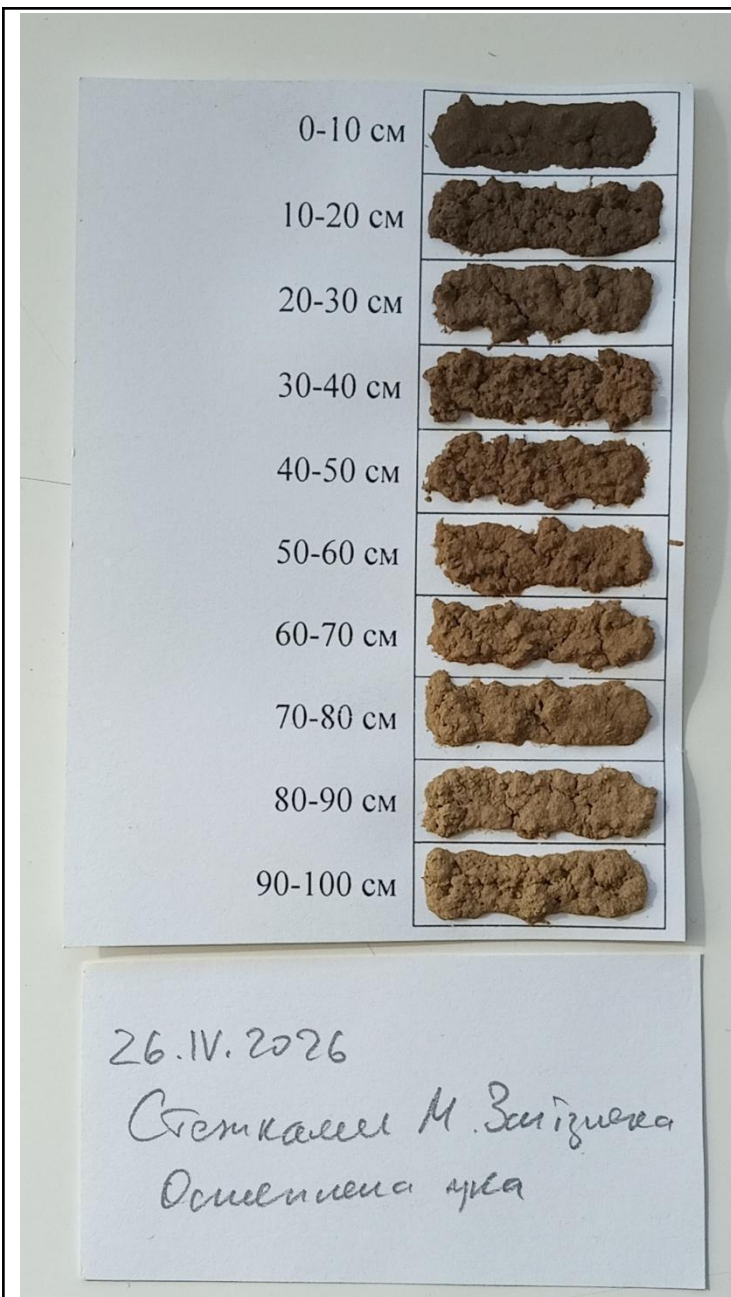
Місцезнаходження та загальний опис.

Прилеглий до НПП «Холодний Яр» закрайок поля біля с. Лубенці. Узлісся, орієнтоване на північний захід. Тераса на схилі біля ґрунтової дороги. Насадження грабу віком до 30 років. Антропогенний вплив помірний, нерегулярно випасається вівцями, відклади делювію. Стан оселища добрий. Репрезентує лучні ділянки серед сільськогосподарських ландшафтів.

Характер рослинного покриву. Трав'яне угруповання, що живиться атмосферними опадами. Характерні степові рослини відсутні. Відмічено інвазійний вид – ваточник сирійський.

Особливості ґрунту. За механічним складом глинистий. Корені рослин в шарі 0-10 см. Гумусований шар не виражений, відклади делювію.

Рис. 3. Закрайок поля на узліссі в окол. с. Лубенці.

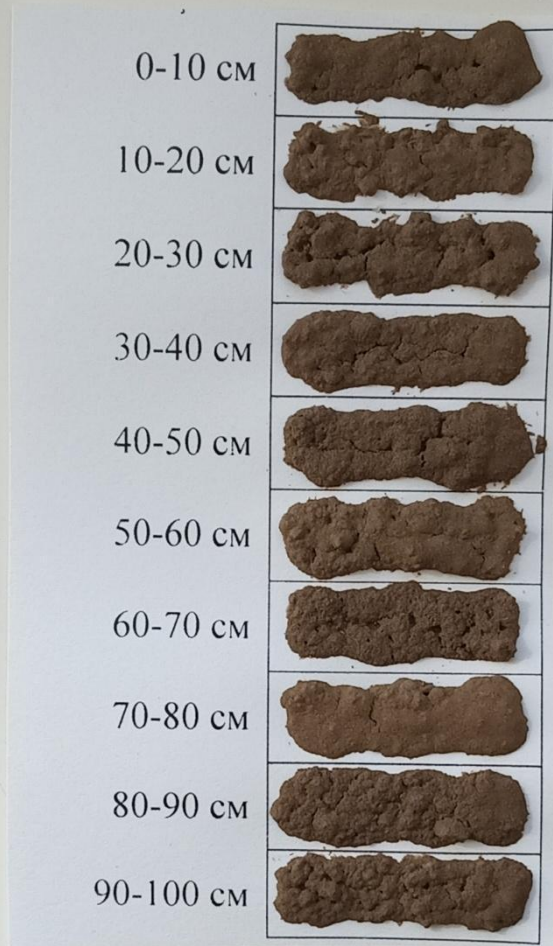
Місцезнаходження та загальний опис.

Прилегла до НПП «Холодний Яр» ділянка старих перелогів біля с. Буда. Край плато. Остепнена лука. Антропогенний вплив помірний, поруч з екологічною стежкою, де проводяться екскурсії фахівцями НПП «Холодний Яр» та НІКЗ «Чигирин». Стан оселища добрий, але близький до задовільного через розповсюдження ваточника сирійського. Репрезентує лучні ділянки на місці старих перелогів.

Характер рослинного покриву. Трав'яне угруповання, що живиться атмосферними опадами. Характерні степові рослини представлені материнкою звичайною, буквицею звичайною. Відмічені узлісні рослини – чина лісова.

Особливості ґрунту. За механічним складом глинистий. Корені рослин в шарі 0-20 см. Легко гумусований шар 0-30 см з плавним переходом до материнської породи.

Рис. 4. Лучно-степова ділянка на старих перелогах на окол. с. Буда вздовж екологічної стежки «Стежками Максима Залізняка».

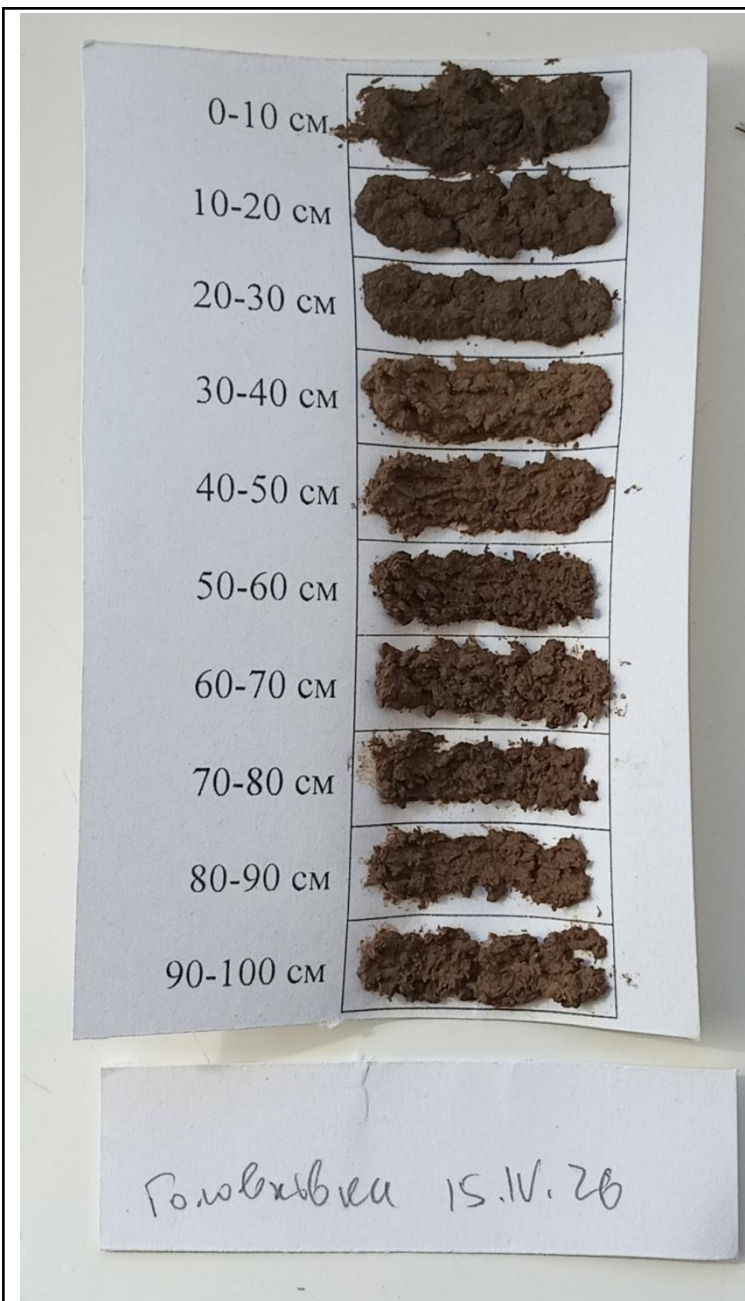
Місцезнаходження та загальний опис.

Закрайок поля біля с. Буда. Плато. Лука біля асфальтованої дороги на краю лісосмуги. Антропогенний вплив не критичний, є сліди сільськогосподарської техніки. Стан оселища задовільний, місцями порушена дернина злаків із однорічними бур'янами, характер травостою вказує на можливу нітрифікацію. Репрезентує лучні ділянки серед антропогенних ландшафтів.

Характер рослинного покриву. Трав'яне угруповання, що живиться атмосферними опадами. Характерні степові рослини відсутні. Узлісні види представлені дзвониками рапунцелеподібними.

Особливості ґрунту. За механічним складом глинистий. Верхні горизонти до 20 см глибиною має сліди обробітку, що виражається у порушенні зернистої культури. Корені рослин в шарі 0-10 см. Гумусований шар не виражений.

Рис. 5. Закрайок поля на узліссі в окол. с. Буда.

Місцезнаходження та загальний опис.

Схил південної експозиції балки на околицях с. Головківка в межах території Смарагдової мережі «Холодний Яр». Середина схилу, нахил до 10-15°. Остепнена лука. Антропогенний вплив помірний, здійснюється нерегулярний випас худоби. Стан оселища добрий. Репрезентує лучно-степові ділянки на схилах.

Характер рослинного покриву.

Трав'яне угруповання, що живиться атмосферними опадами. Характерні степові рослини представлені буквицею лікарською, гадючою цибулькою занедбаною, зірочками червонястими.

Особливості ґрунту. За механічним складом глинистий. Корені рослин в шарі 0-20 см. Гумусований шар до глибини 30 см з поступовим переходом до материнської породи.

Рис. 6. Остепнена балка біля с. Головківка

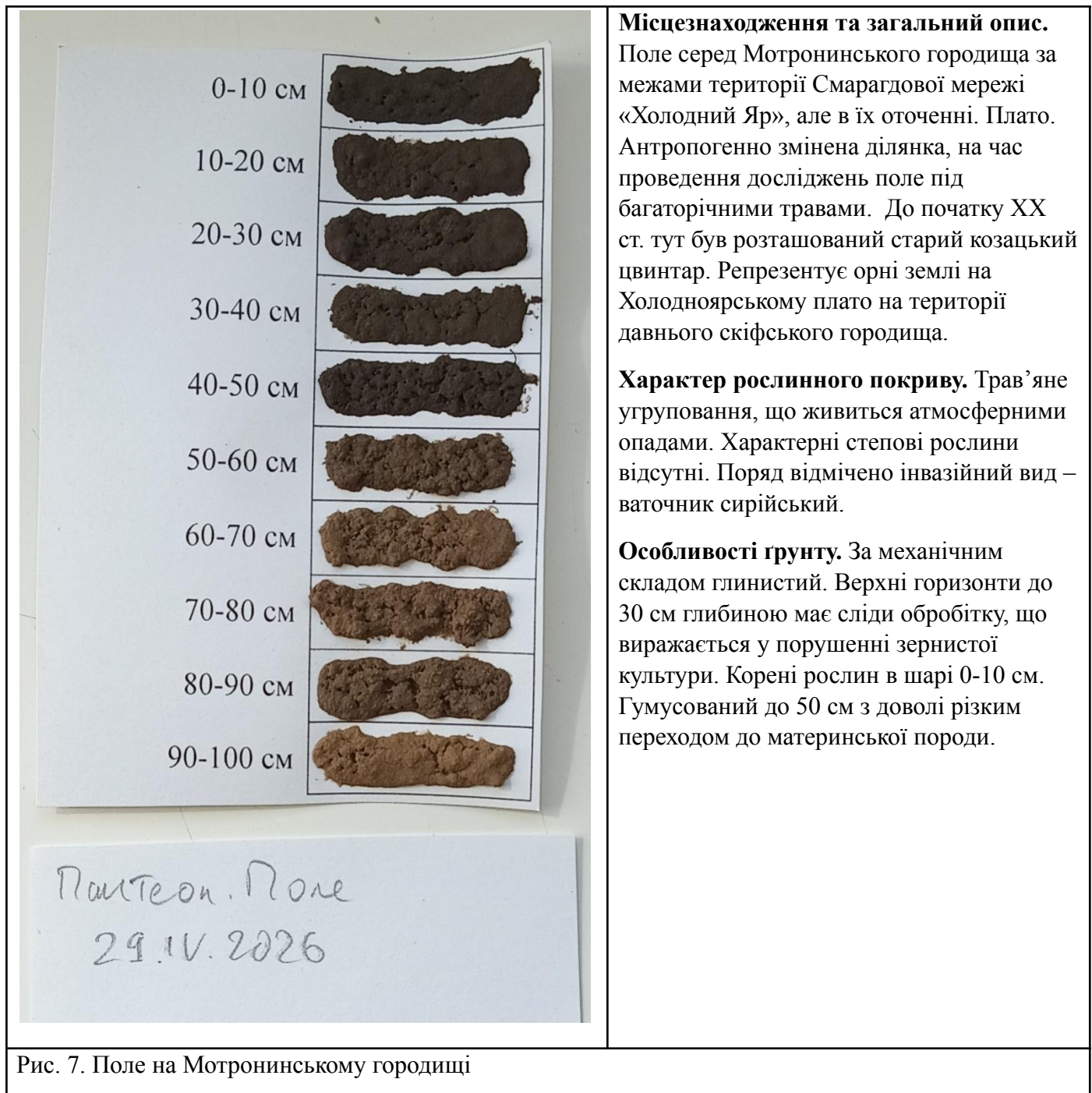
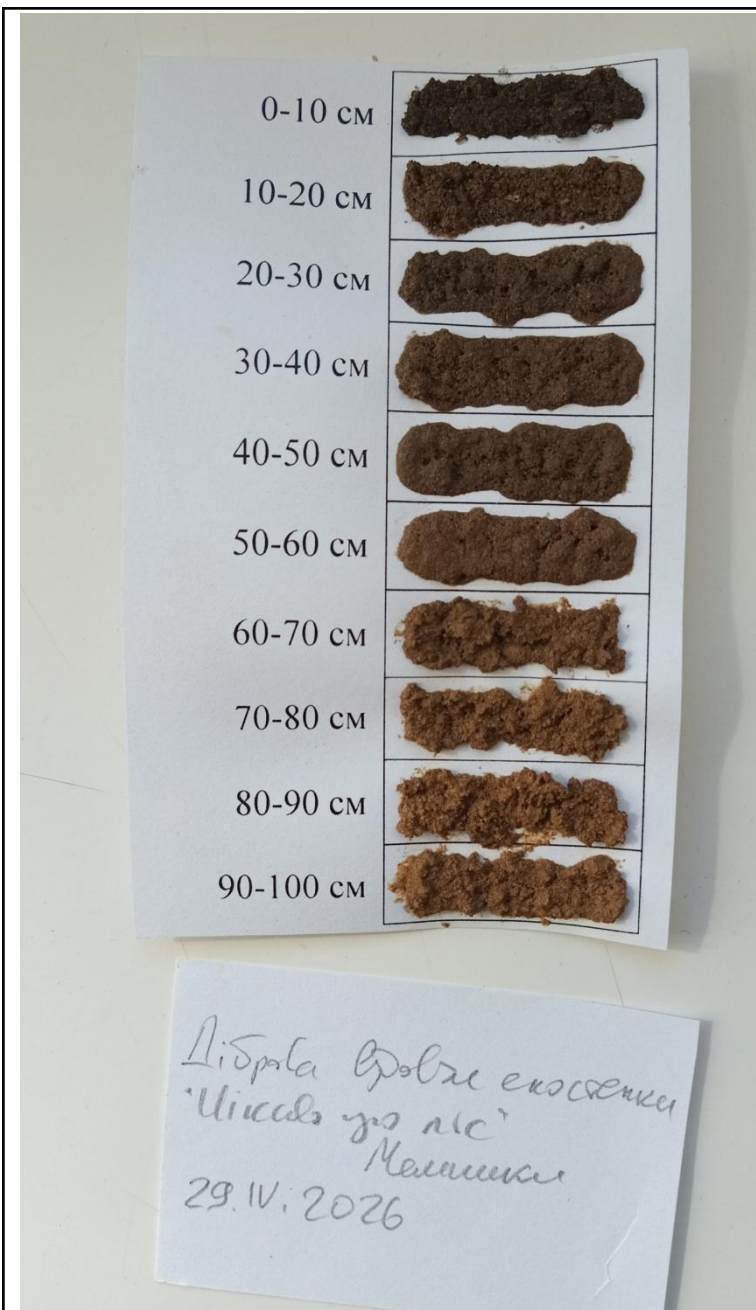

Рис. 7. Поле на Мотронинському городищі

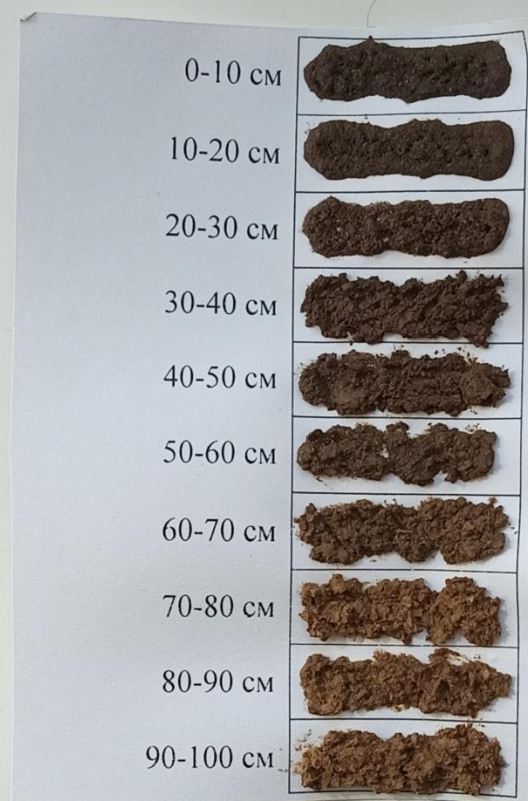
Місцезнаходження та загальний опис.

Край лісу у НПП «Холодний Яр». Діброва на маршруті екологічної стежки «Цікаво про ліс». Невеликий схил до 3-5° східної експозиції. Антропогенний вплив незначний, є сліди відвідування людиною – стежки, рекреаційні майданчики без порушення трав'яного покриву та навіть підстилки, помічене сміття. Стан оселища добрий. Репрезентує природні насадження.

Характер рослинного покриву. Типове лісове оселище, лучно-степові рослини відсутні.

Особливості ґрунту. За механічним складом супіщаний до глибини 60 см. Верхні горизонти до 20 см глибини гумусовані (особливо 0-10 см). Корені рослин в шарі 0-10 см. На глибині понад 60 см залягає глина.

Рис. 8. Діброва на краю лісу біля с. Мельники.

Камедо-Ясенно-Дубовий
лс №37
Об'єкт №3
29.IV.2026

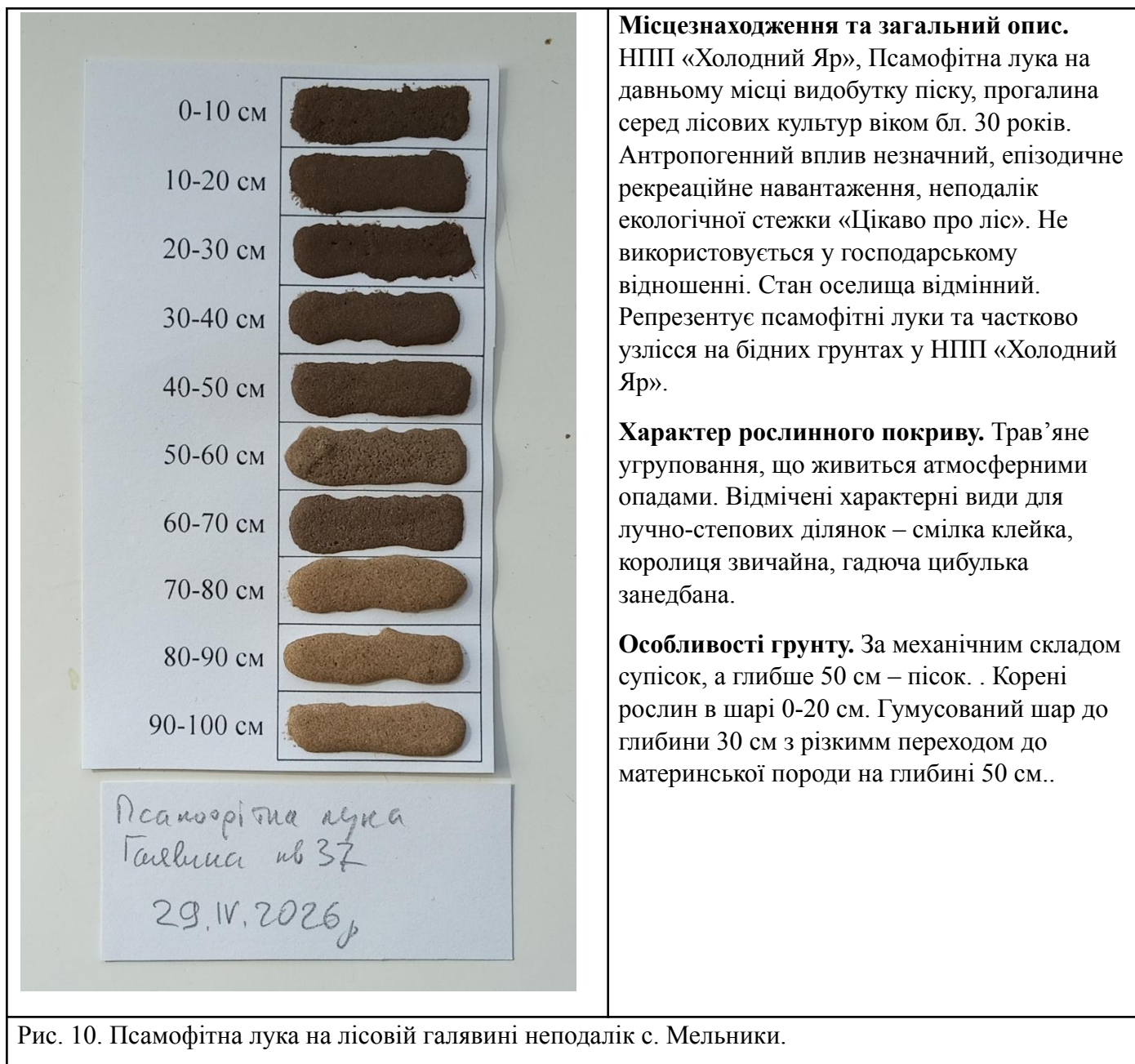
Місцезнаходження та загальний опис.

Пам'ятка природи «Холодний Яр», неподалік с. Мельники. Плато. Грабово-ясенно-дубовий ліс природного походження з віком деревостану понад 120 років. Територія з високим рівнем заповідності з незначним рекреаційним навантаженням. Не використовується у господарському відношенні. Стан оселища відмінний. Репрезентує старі корінні ліси сайту Смарагдової мережі «Холодний Яр».

Характер рослинного покриву. Типове лісове оселище, лучно-степові рослини відсутні.

Особливості ґрунту. За механічним складом глинистий. Корені рослин в шарі 0-20 см. Гумусований шар до глибини 30-40 см з поступовим переходом до материнської породи.

Рис. 9. Грабово-ясенно-дубовий ліс на околицях с. Мельники.

Висновки та рекомендації.

На території сайту Смарагдової мережі «Холодний Яр» лучно-степових ділянок, які б відповідали за флористичними критеріями та особливостями ґрунту не виявлено. Всі вони найвірогідніше виникли внаслідок вирубування лісів, бо ґрунтовий покрив не типовий для степів – малогумусний та гумусований на незначну глибину.

Не виявлено ознак поширення степів в минулому навколо Мотронинського городища. Під лісовими насадженнями неподалік укріплень представлені властиві лісам сірі ґрунти з чітко вираженим підзолистим процесом ґрунтоутворення. Ознак чорнозему в ґрунтовому профілі не виявлено.

Флористичний склад лучно-степових ділянок на території Смарагдової мережі «Холодний Яр» достатньо бідний. У складі угруповань представлені лише ширококорозповсюджені рослини. Найбільш флористично багата степова флора виявлена на археологічній пам'ятці Курган-Майдан на околицях м. Кам'янка, на схилах якої зберігся рефугіум степових рослин, а на прилеглих ділянках по периметру охоронної зони ґрунтовий покрив представлений чорноземом.

Водночас збереження лучно-степових ділянок в межах території Смарагдової мережі «Холодний Яр» є важливим завданням, адже урізноманітнює флору та тваринне населення вкритої майже повністю лісами території. Найбільш перспективними є землі, що знаходяться у віданні громад, зокрема Медведівської та Кам'янської. Такі балки нами досліджені на західних околицях с. Головкивка. Тут є необхідні передумови для організації регульованого випасу худоби. Перспективними для збереження та відтворення лучно-степових ділянок є рекреаційні майданчики та місця біля туристичних локацій, зокрема меморіальних місць та вздовж екологічних стежок. Для управління ними потрібно розробити режим викошування. Для збагачення видового складу рослин слід проводити підсів насіння дикорослих видів та підсадку дернини з ділянок-донорів.

В перспективах наступних досліджень – складання переліку видів рослин для підсіву та підсадки, а також узгодження з адміністрацією в межах НПП «Холодний Яр» для запровадження режиму викошування з підсівом насіння та підсадкою дернини.

Перспективними є розпочаті у сезоні 2025 року дослідження узлісь НПП «Холодний Яр». Важливо їх не лише продовжити, але й розширити на всю територію сайту Смарагдової мережі «Холодний Яр».

Список літературних джерел

1. Василюк О., Колодежна В., Куземко А., Мойсієнко І., Драпалюк А. та ін. Природоохоронні території європейського значення в Україні [укр. та англ. мов.] / за ред. Василюка О., Колодежної В., Куземко А. – Чернівці : Друк Арт, 2026. – 432 с.
2. Дослідницька робота школярів з біології: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. к.б.н. С.М. Панченка, Л.В. Тихенко. – Суми: ВТД "Університетська книга", 2008. – 368 с.
3. Кученко Б.В., Тестов П.С. Методика камеральної оцінки ступеня збереженості лісових біотопів на прикладі НПП «Холодний яр» // Літопис природи Національний природний парк Холодний Яр». – Т.2. – с. Грушківка, 2025. – С. 56-65.
4. Лаврінченко К.В., Куземко А.А. Попередня класифікаційна схема рослинності // Літопис природи Національний природний парк Холодний Яр». – Т.2. – с. Грушківка, 2025. – С. 43 – 47.
5. Могилов О.Д., Панченко К.І. Архаїчний скіфський курган поблизу Мотронинського городища на Черкащині. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «ІІ Путивльські археологічні читання» до 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. С. 81–84.
6. Національний атлас України / НАН України, Інститут географії, Державна служба геодезії, картографії та кадастру ; голов. ред. Л. Г. Руденко ; голова ред. кол. Б. Є. Патон ; [ред.-координатор]. – Київ : ДНВП «Картографія», 2007. – 440 с.
7. Якушенко Д.М., Панченко С.М. Нотатки про термофільні маргінальні трав'яні угруповання Національного природного парку «Холодний Яр» // Вісті Біосферного заповідника "Асканія-Нова", том 27, 2025. – С. 137 – 148.